

ERZURUM ŞEHİRİNİN OSMANLI FETHİNİ MÜTEAKİP YENİDEN İMARI, İSKÂNİ VE İLK SAKİNLERİ

Dündar AYDIN

A- TARİHÇE (1)

Doğudan gelen İran saldırılarına karşı, Roma'lılar tarafından, 415-422 yılları arasında kurulan ve imparator Teheodosius II'nin adına izafeten Theodosiopolis adı verilen, Bizans (Doğu Roma), Sasanî (İran), müslüman - arap ve sonra tekrar Bizans hâkimiyetine geçen Erzurum, kuruluşundan itibaren bölgenin müstahkem şehirlerinden biri olarak önem kazanmıştır.

Eski çağlardan beri meskûn olan ovadaki Erzen (Karaz) şehrinin, 1049 yılında Selçuklu Türkleri tarafından tahrip ve yakılmasıyla buranın kurtulabilen halkı Theodosiopolis şehrine sığındı. Bu tarihten ve bilhassa Türk idaresine geçmesinden sonra Theodosiopolis, Erzen, Erzen-i Rum, daha sonra Erzurum diye adlandırıldı.

Erzurum, doğu Anadolu'da Türklerin en son fethettiği yerlerden biridir. Diğer bir ifade ile, doğu Anadolu'nun Türkler tarafından fethi, ancak Erzurum'un fethi ile tamamlanmıştır denilebilir.

Gerek 1049 yılından sonra bölgeye yapılan sayısız akınlar ve gerekse 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da Türklerin karşısına çıkan mukavemet kırılmıştı. Bununla beraber, doğu Anadolu ile birlikte diğer yerlerin kesin olarak Türk hâkimiyetine geçmesi için daha birçok askerî harekâta mecburiyet vardı. Nitekim, Sultan Melikşah'ın 1076 ve 1078/79 yıllarındaki Gürcistan seferine rağmen, doğu Anadolu'nun fethi tamamlanamamış, Erzurum ve civarı 1080 yılına kadar Bizans generallerinden aslen gürcü olan Grigor Bakuryan idaresinde kalmıştı. Melikşah'ın bu sebeple Gürcistan'a sevk etmek zorunda kaldığı Emîr Ahmed komutasındaki Türkmen kuvvetleri 1080 yılında Kars, Oltu ve Erzurum'u fethettiler. Fetihden sonra bölgesiyle birlikte Erzurum, Selçuklu sultanı tarafından, komutanlarından Ebu'l Kasım'ın idaresine verilmesiyle burası, "Saltuk- Oğulları Emirliği"nin merkezi olmuştu.

1- Tafsilat için bk. BEYGU, Abdurrahim Şerif, Erzurum Tarihi anıtları kitâbeleri, İstanbul 1936 s. 9 vd. ; Yınanç, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul 1944; Darkot, Besim, Yınanç, Mükrimin Halil, Erzurum, İA (1947); Spuler, B., İran Moğulları, Ankara 1957, İndeks'e bakınız; Konyalı, İ. H., Abidleri ve kitâbeleriyle Erzurum, İSTANBUL 1960 s. 9 vd., Kafesoğlu, İbrahim, Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953 S. 113 vd.

1201 yılına kadar devam eden bu emirlik zamanında Erzurum bir Türk-müslüman şehri vasfını kazanmıştır. Bu tarihte Anadolu Selçuklu sultanı Rükned-din Süleyman Şah, Saltuklu Emirliği'ni ortadan kaldırarak burasını kardeşi Mugis'ed-din Tuğrul Şah'a tevcih etti. Bu suretle, bir Selçuklu şehzadesi idaresinde Erzurum'da yeni bir emirlik kurulmuş oldu. Fakat bu emirlik te uzun müddet devam edemedi. Mugis ed-din Tuğrul Şah'ın oğlu Rükned-din Cihan Şah, 1230 yılında Selçuklu sultanı Alâ ed-din Keykubad tarafından bu emirlikten mahrum edilince, Erzurum bu sultanlığın bir eyâlet merkezi haline getirildi.

Tiflis ve Tebriz'den Trabzon'a ve orta ve güney Anadolu'ya giden ticaret yollarının üzerinde bir ticaret merkezi olan Erzurum, türk fethinden 1242 yılına kadar, her türlü istilâdan uzak kalmış ve böylece XII. ve XIII. yüzyıl boyunca çok zengin ve mâmur olmuş ve Anadolunun en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir.

Fakat Erzurum, 1242 yılında Moğol ordusu tarafından tahrib ve yağma edilerek, ahalsinin bir kısmı esir, bir kısmı da öldürüldü. Bu tarihten bir müddet sonra Anadolu Selçuklu sultanlığı Moğal hâkimiyetini kabul edince burası, Selçuklu'lar tarafından yeniden iskân edildi. Ve Anadolu Selçuklu sultanlığının 1308'de ortadan kalkmasına kadar onların idaresinde kaldı. Moğol -Anadolu Selçuklu Sultanlığı antlaşmasına rağmen Erzurum, yol üzerinde olması dolayısıyla, çeşitli sebeplerle Anadolu'ya gelen Moğol ordularının uğrağı olduğu için daima zarar gördü. Fakat, burası 1308'den sonra, İlhanlı (Moğol) vâlileri tarafından idare edilen vilâyetlerden birinin merkezi olarak, tekrar önem kazanmaya başladı. Bununla beraber 1335 yılında, İlhanlıların yıkılışını takibeden iç mücadele ile Erzurum talihsiz devirlerinden birine giriyordu. Buna paralel olarak bu tarihten itibaren nüfusu da gittikçe azalmaya başlayacaktır. Bu azalmanın en önemli sebeplerinden biri de İlhanlıların batı topraklarında hâkimiyet tesisi ile uğraşan Ak ve Kara-Koyunlu Türkmen aşiretlerinin rekâbetidir. Nitekim bu sebeble 1336-1337 yıllarında Erzurum'un büyük bir kısmı harabolmuştu.

Bu iki aşiret henüz bir devlet kuramadıklarından İlhanlılardan sonra Erzurum, sırasıyla, Diyarbakır'da hüküm süren Togaylı'ların, İlhanlıların bir kolu olan Çobanlı'ların, Irak'a hâkim olan Celâyirli'lerin nüfuzu altına girdi. Daha sonra burası, Orta Anadolu ve Siyas'ta hüküm süren Eratna'luların ve onların Erzincan vâlisi bulunan Emir Mutaharten'in eline geçmiştir. 1385 yıllarında Erzurum'a Kara-Koyunlu'lar hâkim oldu ise de burası, 1387 yılında Timur tarafından zapt ve yağma edildi. Timur daha sonra 1400 ve 1402 yıllarında iki defa Erzurum'a geldi. Ve o, Ankara Meydan Muharabesi'nden sonra geri dönerken, Erzurum'u, tekrar Erzincan emiri Mutaharten'e verdi. Bu emirin ölümü üzerine de Timur buraya Yusuf Ali isimli bir Türkmen'i tayin etti. Timur'un Erzurum'u terkenden bir kaç sene sonra İspanyol seyyahı Ruy Gonzales Klaviyo burayı ziyaret etti. Bu seyyah, bu sırada Erzurum'un kuleli surlar ile çevrili olduğunu ve bir iç kalesi bulunduğunu, şehrin pek kalabalık olmadığını, bu arada şehirde

az miktarda Ermeni bul unduğunu yazar.

Timur'un ölümünden sonra tekrar başlayan Kara ve Ak-Koyunlu mücadelesi Erzurum'da yeniden tahribata yol açtı. Ve bu hal, 1468 de Ak-Koyunlu padişahı Uzun Hasan'ın Erzurum'u almasına kadar devam etti. Takriben 34 yıl Ak-Koyunlu idaresinde kalan Erzurum, Şii-Safevî devletini kurarak, Ak-Koyunlu hanedanına son veren, Şah İsmail tarafından 1502 yılında ele geçirildi.

1434 Kara ve Ak-Koyunlu savaşlarından sonra herhalde, daha uzun müddet askeri vasfını muhafaza eden Erzurum'un, 1480-1490 tarihlerinden sonra ortaya çıkan Kızılbaş kargaşalığında (2) ve nihayet Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'in, 1514 de, İran seferine çıkarken, almış olduğu şiî, diğer bir ifade ile Kızılbaş aleyhtarı tutum üzerine(3), şiî'lerin çekilmesiyle, ıssız kalacak şekilde boşaltıldığı anlaşılıyor. Nitekim Akkoyunlu beyzâdelerinden biri olduğunu sandığımız Osman(4) isimli birinin yazdığı eserde (5). Erzurum'un bu muharebeler neticesinde "sazlık" hale geldiği ifade edilmektedir

B- ERZURUM'UN OSMANLI İDARESİNE GEÇİŞİ

Yavuz Sultan Selim Çaldıran'da Şah İsmail'i hezimete uğrattıktan sonra Erzurum civarına gelince, Bayburd ve Kiği kal'eleri fethedilmişti. Bu kal'elerin alınışında büyük yararlılığı görülen Bıyıklı Mehmed Paşa, Karahisar, Canik ve Trabzon sancaklarının da ilâvesiyle Bayburd-Erzincan Beğlerbeğliği'ne tayin edildi. Bıyıklı Mehmed Paşa, Şah İsmail'in beylerinden ve bölgenin umumî vâlisi durumunda olan Nur Ali Halife'yi Erzincan'da ortadan kaldırdıktan sonra muhasara ettiği Kemah Kal'esi, padişahın da gelmesi üzerine, Mayıs 1515 de alındı (6). Bu kale'nin fethinden sonra, Kemah, Erzincan, Kelkit, Bayburd ve Tercan'ın kat'i olarak Osmanlı idaresine geçtiği, buralardaki her türlü arazi ile gelir kaynaklarının, Osmanlı tahrir kaidesine göre (7), tahririne (yazımına) başlanmasından ve bu tahriri tesbit eden Mufassal Defterden anlaşılmalıdır(8). Bu defter, bu bölgedeki, mülk, dirlik ve gelir kaynaklarının, 922-924/1516-1518 tarihleri arasındaki dağıtımını göstermektedir. Bu tarihler arasında, pek çoğu "virane" olarak gösterilen Tercan Kazası'nın köyleri haritada tesbit edildiği zaman, bölgedeki Osmanlı doğu sınırının, o zaman bir köy olan Aşkale'nin hemen doğusundan geçtiği görülmektedir(9). Bu duruma göre, yeni tetkiklerin aksine Erzu-

2- Başbakanlık Arşivi, Tapu Defteri (BATD) 205 s. 1 ve 19

3- Bk. Tekindağ, M.C. Şahabettin, Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi, Tarih Dergisi, sayı XXII (Mart 1967) s. 49-78

4- Eserinde kendisini zaim olarak tanıtan bu Osman'ın, Ak-Koyunlu Beylerinden Feruḫşad Bey (bunun için bk. Tekindağ, adı geçen makale) oğlu Mehmet Bey (zeameti için b.k. 1530 tarihli BATD 154 s. 287) in oğlu ve Bayburt zaimlerinden Osman (bk. 1568 tarihli BÂTD 468 s. 133) olduğunu sanıyoruz.

5- Tevârih-i Cedid-i Mir'at-ı Cihan, Düzenleyen Atsız, İstanbul 1961 s. 15 vd.

6- Bk. Tfs. Tekindağ, Ayn. Mkl.

7- Bu hususta Tfs. için Bk. Uzunçarşılı, İsmaili Hakkı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1948 s. 104 ve 225 vd.

8- BATD 60, Osmanlı tahrirlerinde Mufassal Defterler için bk. Halil İnalcık, Sûret-i defter-i Sancak-ı Arvanid, Ankara 1954 Giriş.

9- BATD 60 s. 1.3 vd.

rum'un 1514 de Çaldıran dönüşü fethedilmediği anlaşılmaktadır (10). Erzurum şehrinin bu sırada kimin elinde olduğunu kaynaklardan kesin olarak tesbit edemiyoruz. Ancak, Yavuz Sultan Selim'in, Çaldıran'dan dönerken Sevindik Han'a gönderdiği fetihnâmede, ondan Erzurum, Çoban Köprüsü ve Şüregel'e zâhire göndermesini istediği (11) göz önüne alınacak olursa buraların doğrudan doğruya veya dolayısı ile Sevindik Han'a tâbi olduğu neticesine varılabilir. Sevindik Han'ın, muhtemelen, bir müddet sonra, Şah İsmail'e meyletmesi üzerine, esasen Avnik Kal'esi hariç, İran kuvvetlerinin bulunmadığı anlaşılan(12) Ovası ile birlikte Erzurum ve Çoban köprüsüne kadar Pasin ovasının kuzeyindeki dağlık bölge ile Tekman'ın Osmanlılar tarafından ilhak edildiğini tahmin ediyoruz. Bu ilhak işinin, Diyarbakir Beğlerbeği Bıyıklı Mehmed Paşa'nın, İran Kuvvetlerini, Mardin de, 1517 Mayıs'ında, kat'i ve nihai yenilgeye uğratmasından sonra olduğunu sanıyoruz (13). Nitekim 12 C. âhır 926/30Mayıs1520 de bitirilen Karaman-Rum tahrir defterinde (14) ovası ile birlikte Erzurum, Girekösek, Köşk köyü ve Çoban köprüsü kuzeyindeki Geçik (Keçi kalesi) Osmanlı sınırları içinde görülmektedir (15). Diğer taraftan bu defterde Erzurum nahiyesinin "Haric ez defter" (16) olarak gösterilmesi, buranın 922-924/1516/1518 tahririnden sonra, Osmanlı idaresine geçtiğini ve bu iki tahrir arasında defteri arşivlerimizde mevcut olmıyan diğer bir tahririnin yapıldığını göstermektedir. Bütün bu kayıtlardan Erzurum'un ovası ile birlikte 1518-1519 yılları içinde Osmanlı toraklarına katıldığı anlaşılmaktadır (17).

C- ERZURUM'UN OSMANLI İDARÎ TEŞKİLÂTINA BAĞLANMASI VE NETİCESİZ KALAN İSKÂN TEŞEBBÜSÜ

926/1520 tahririnde Erzurum, "nefs-i Erzurum nahiyesi" olarak, Rum Beylerbeğliğine tâbi olan Bayburd Sancağı'nın Şogayn Kazası'na bağlanmıştır. Bu kazanın o zaman diğer nahiyeleri Erzurum-abad, Cinis, Çermeli, Serçeme, Ovacık, Geçik, Karaş-Kulu ve Tekman'dan ibaretti (18). Şogayn'ın kaza merkezliğinin ne kadar devam ettiğini bilemiyoruz. Ancak, 940/1533 yılında

10- Bk. Not 1 (Spuler hariç).

11- Feridun Bey, Münşeât'üs Selâtin, İstanbul1274 I. s. 393-394; Krş. Kırzioğlu, Fahrettin, Kars Tarihi, I. İstanbul 1953 s. 507 vd.

12- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 5674

13- Savaşın tafsilati için bk. Nejat Göyünç, Diyarbakir Beylerbeyliğinin ilk idari teşkilâtı, Tarih Dergisi, XXIII (Mart 1969) s. 24 vd.

14- BATD 387 vr. 178/b; Rum Eyaleti için bk. Tayyib Gökbilgin, XV ve XVI. asırda E-yâlet-i Rum, Vakıflar Dergisi VI (1965) s. 51-61; Bu defterin, Konyalı'nın zannettiği gibi (Ayn. eser s. 58) "929/1521 yılında" değil, daha önce tamamlandığı ortaya çıkmaktadır.

15- BATD 387 vr. 436/a v.d;

16- Evvelki tahrirde kayıttan hariç kalan yerler ile yeni fethedilen yerlerin yeni deftere kaydında "hariç ez defter" tabiri kullanılırdı. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara 1948 s. 97-102/3, 105 ve 110

17- Fahrettin Kırzioğlu'nun (Kars Tarihi s. 515) Erzurum'un 1524 yılında fethedildiği görüşünün bir esasa dayanmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

18- BATD 387 aynı yer.

Mevlâna Ahmed-ed-din isminde birinin Erzurum kadısı bulunması (19), kaza merkezinin daha sonra Şogayn' dan Erzurum'a nakledildiğini göstermektedir. Ancak, Erzurum şehri sınırdan olduğundan kızılbaş ve gürcü baskınları neticesinde, 1480-1490 yıllarından beri, halkı dağılıp, dükkânları, hamamları, kervansarayları, değirmenleri ve evleri boş ve harap halde olduğundan (19a), buranın gelişmesi için epey zamana ve köklü tedbirlere ihtiyaç vardı.

Nitekim, 926/1520 tahririnde Erzurum boş ve harab ve on iki mahalle olarak gösterilmiştir. Bu mahallelerden üçü kale kapılarının, Tebriz, Erzincan ve Gez kapıları adı ile anılmakta, diğer dokuz mahalle ise, her biri birer zaviyenin, Melik Saltuk, Ahi Pir Mahmud, Haydari-Hâne, Edhem Şeyh, Hasan Basri, Ziyad-Oğlu, Hasan Şeyh, Baba-Kulu, ve Kılıç-Oğlu, adını taşımaktadır. Bu mahallelerin vergi hasılatı 15.000 akçe olarak gösterildikten sonra yanına Erzurum, "hâli ve harab olduğu için, timara verilmediği, ancak padişah haslarına kayd edildiği" belirtilmiştir (20). Şehrin, hâli ve harab gösterilmesi, burada, kimsenin oturmadığı manasına gelmez. Erzurum'da, on beş bin akçelik bir vergi hasılatı gösterildiğine göre, geçici de olsa şehirde bir miktar insanın oturduğu anlaşılır. Nitekim 947/1540 tahrir defterinde, aynı grup vergi hasılatı 16.350 akçe ve 21 hane olarak gösterilmekte ve bu 21 hanenin 16 sı "çift vergisi" vermektedir. Bu tahrirde hasılat 1.350 akçe artmış ise de, 16 hanenin, herbirinin 50 akçe olarak verdiği, 800 akçe "Çift Vergisi" ile 1.000 akçe olan «Resm-i Tapu»nun 1.350 akçeden daha fazla olduğu daha aşağıda bu vergi hasılatının dökümünde, görülecektir (21). Buna göre, 1520 tarihinde de burada, çift vergisi veren bir miktar ailenin bulunduğu tahmin edilebilir.

Yukarıda adı geçen mahallelere ismini veren zaviyelerin, o tarihte olmasa bile, bir müddet sonra, şeyhleri idaresinde faaliyette olduğunu sanıyoruz. Osmanlıların devam ettirdiği iskân politikasının icabı olarak, padişahların, yeni fethedilen boş ve harab köyler ile şehirlerin iskânını ve şenlenmesini kolaylaştırmak için, buralarda kuvvetli şeyhler idaresinde zaviyeler kurulmasını teşvik ettikleri ve hattâ bu türlü şeyhlerden vergi almaları bilinmektedir (22)

Yavuz Sultan Selim'in, Erzurum'u imâr ve iskân için bir faaliyette bulunup bulunmadığını bilemiyoruz. Kanunî Sultan Süleyman'ın ise ilk padişahlar gibi şehrin iskânına sebep olacak zaviye şeyhlerine bazı muâfiyetler tanıdığı muhakkak idi. Nitekim yukarıda görüldüğü gibi, şehirde dokuz zaviyenin bulunması ve kaza merkezinin 1533 den önce, Erzurum'a nakledilmesi, şehrin, bu tarihten önce, kısmen iskân edildiğini göstermektedir. Diğer taraftan, 1540 tarihli diğer bir Arazi ve Vergi Tahrir Defterinde, "bölge nin, elli altmış yıl hâli ve harab kaldıktan sonra, Kanunî zamanında şenlenmeye yüz tuttuğu" belirtilmektedir (23). Bu faaliyetlere rağmen, İran

19- Beygu, Ayn. eser s. 170. tarihli 19/a-bk. 1540 BATD. 205 s. 1 ve 10; Osman, adı geçen eser, s. 15 vd.; Ayrıca bk. aşağıda not 26

20- BATD. 387 vr. 436/a vd.

21- BATD 205 s. 15-18 (Bu tarihteki vergi hasılatı ve dökümü aşağıda gösterilecektir)

22- Bk. Barkan, Prof. Ö. Lütfi, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak Vakıflar ve Temlikler I., istilâ devirlerinin kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler, Vakıflar Dergisi, Sayı II (1942) s. 279-386.

23- BATD 199 s. 6; Bu defterde, Zaviye, Cam'i ve medreselerin vakıfları padişahın emri ile verildiği her vakfın altında belirtilmiştir.

ve Gürcü Beyleriyle Osmanlılar arasındaki hasmana durumun devamı (24) ve bunlarla hududun Deve-Boynu ile Gürcü Boğazı gibi şehrin hemen yakınından geçmesi, halkın hemen hudutta bulunan Erzurum şehrine gelip yerleşmesine başlıca engel teşkil ediyordu. Buna, şehrin kal'esinin harap durumda olması sebebi ile, muhafazasına askerî kuvvetlerin konulamamasında ilâve edebiliriz. Böylece, şehrin köklü iskânı için sarfedilen gayretler, bu engeller ortadan kalkıncaya kadar neticesiz kalmıştır.

D- ERZURUM KAL'ESİNİN TAMİRİ VE ŞEHİRDE İMAR FAALİYETLERİ
Erzurum Kalesinin, Osmanlı idaresine geçtiği sırada, deftere kaydedilmemiş olması, burasının harap halde olduğunu ve içinde asker bulunmadığını gösterir. Osmanlı idaresinde yirmi seneden fazla harap kalan Erzurum Kal'esi'nin, ilk defa tamiri, Kanunî Sultan Süleyman'ın, İrakeyn (İran) Seferi'ne giderken, 5 Eylül 1534 günü, Erzurum ve civarındaki evliyaların mezarlarını ziyaretinden (25) ve bilhassa burayı bizzat görmesinden sonra, düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, devrin en önemli kaynaklarından biri olan Bostan Çelebi, «Erzurum ki zaman-ı kadîmde ulu şehir ve muhkem hisar imiş hâliya kızılbaş-ı melâinin zulmünden harab olup, nazar-ı iltifat-ı padişahî ile manzûr olup tâmirine ferman olundu»(26) demektedir. Bununla beraber, kal'enin bu sefer sırasında tâmir edildiği hakkında herhangi bir vesika ve kayda rastlayamadık. Bundan da, bölge sancak-beğlerinin bu sefere iştirak etmeleri sebebi ile(27), kal'enin tâmirinin sefer sonuna bıraktığı anlaşıyor.

İrakeyn Seferi sonunda Osmanlı-İran hududu Kağızman ve Tahir geçidine kadar götürüldü(28). Aynı zamanda, bölgeye yeni bir düzen vermek isteyen Kanunî, bin kadar adamı ile birlikte İran'dan iltica eden Dulkadırlu Mehmed Han'a Kemah ve Bayburd sancaklarını vermişti (941/1534). Bir sene sonra, bu seferden dönülürken de Mehmed Han, Kemah ve Bayburd sancakları «Paşa sancağı» olmak üzere, yeni ihdas edilen Erzurum Beğlerbeğliği'ne getirildi(29). Bu beğlerbeğliğin esas çekirdeğini ve «Paşa Sancağı»nı Kemah ve Bayburd Sancağı teşkil etmesine, bu sebeple beğlerbeği Mehmed Han'ın Bayburd'da oturmasına ve hatta Erzurum'un ayrı bir Sancak almasına rağmen, beğlerbeğliğe Erzurum ismi verilmişti. Erzurum'a bu derece önem verilmesi, buranın, evvelce, emîrlik ve eyâlet merkezliği yapmış olması ile izâh edilebilir. Ve hatta Erzurum'un yeni şenlenmekte olması sebebi ile, beğlerbeğilerin geçici olarak Bayburd'da oturdukları anlaşılmaktadır. Nitekim ilk beğlerbeği Mehmed Han devrinde tâmirine başlanan kalesine hisar-eri ve gönüllüler yazıldıktan ve bunların, ikinci beğlerbeği Ferhad Paşa devrinde buraya yerleşmesinden (bk. not 19/a) sonra, aşağıda görüleceği gibi, 3-4 sene içinde beğlerbeğilerde Erzurum'da oturmaya başlayacaklardır.

24- İran ile hasmana durum Diyarbekir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın 1521 de ölümüne (Bk. Göyünç. Nejat, adı geçer mkl.s. 32) kadar devam etmiş, onun ölümünden sonra İran'ın bazı sulh teşebbüsleri oldu ise de (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 4256) bundan bir netice alınamamış bilâkis gerginlik daha da artmıştır. Bk. Hammer, Trc. M. Ata, Devlet-i Osmaniye Tarihi C.V. İstanbul 1330 s,4g vd. ve 143.

25- Bk. İrakeyn Seferi Ruznâmesi, Hammer, V. s. 330

26- Bostan Çelebi, Tarih-i Sultan Süleyman, TTK Ktb. Yzml. Nr. 18 vr. 142/a

27- Lütü Paşa, Tevarih-i Âl-i Osman, İstanbul 1341 s. 347.

28- BATD- 190 s. 4 vd.

29- Celâl-Zâde, Tabakat, Süleymaniye Ktb.Fatih Ktbl. Nr. 2422 vr. 238/b vd; Krş.Bostan,vr.158/a

Yeni kurulan Erzurum Beğlerbeğliği'nin bir sancağı olarak Erzurum da, Dünbüllü aşireti beğlerinden Dünbüllü Hacı Bey'e verilmişti(30). Hacı Bey'in 1535 yılında, aşireti ile Erzurum ve ovasına yerleştiğini sanıyoruz. Ancak Hacı Bey, çok geçmeden 944/1537-1538 yılında, başka bir sancağa tayin edilmiştir(31). Ondan sonra buraya başka bir sancakbeği tayin edilmemiş, Erzurum sancağı bir müddet alaybeylik halinde idare edilmiştir(32). Bu durum da çok sürmemiş, 1548 den sonra beğlerbeğlerin devamlı Erzurum'da oturmaya başlamaları üzerine, burası «Paşa Sancağı»na ilâve edilerek Erzurum, beğlerbeğliğin merkezi haline getirilmiştir.

Böylece, Erzurum'un imar ve iskânını önleyen sebeplerin çoğu ortadan kalkmakla kalmamış, üstelik, bu işleri kolaylaştıracak, aşiret sahibi beylerin bölgeye tayin edilmesiyle, müsait ortam da yaratılmıştı. Bu son durumu gözönünde tutan Kanunî, her halde, Erzurum'un imarve iskânını çabuklaştırmak için, esasen devletin malı sayılan, şehrin harap ve terkedilmiş mülklerini, tapu karşılığında ellerinde bol para ve adamları bulunan bölgenin ileri gelenlerine, satılmasını emretmiştir (33).

Devletin bu imar ve iskân politikasına paralel olarak, ilk beğlerbeği Mehmed Han, bir taraftan gürcülerle yaptığı savaşlarla onlarla olan sınırı daha ilerilere götürürken (34), diğer taraftan, Erzurum'un içinde mülkler satın almakta idi; Harab bir hamam, bir kervansaray, bir saray, bir bozahane, bir bezirhane, iki yüz yetmiş yedi dükkân, yirmi değirmen zemini ile bir çiftlik bunlar arasında olup, bunları o, devlete sekiz bin akçe ödemek suretiyle tapuya almıştır(35). Mehmed Han, bunlardan on değirmen ile yüz elli dükkânı mamur ve işler hale getirmiştir(36). Onun, defterde belirtilmemesine rağmen, Mumhâne ve Boyahaneyi de işler hale getirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim, 1520 tahririnde zikredilmeyen bu işletmelerin aşağıda gösterilen vergi hasıllatları dikkati çekmektedir. Mehmed Han'dan sonra beğlerbeği olan Ferhad Paşa'nın da aynı usul ile yani tapu ile Erzurum'da çok sayıda emlak satın alındığı görülmektedir; Mekeç-oğlu kervansarayı diye meşhur bir köhne kervansaray, Erzincan kapısı mahallesi'nde Gurmana (?) diye meşhur bir kervansaray zemini, Köhne-Saray yakınında bir, Yakutiye kervansarayı yakınında iki olmak üzere, üç bezirhane, Kara-kilise diye meşhur köhne kilise, Kân kapısında bir, Alaca-kilise yakınında bir, Sultaniye medresesi yanında bir, Rum-kapısı yanında iki, Mirza Mehmed mescidi mahallesinde bir olmak üzere altı harabe hamam, Mirza Mehmed mescidi

30- BATD 183 s. 58; Matrakçı Nasuh; Tarih-i Sultan Süleyman İstanbul Arkeoloji Müzesi Ktb. Nr. 379 vr. 119/a vd.

31- BATD 190 s. 69; BATD 197 s. 2

32- Gerek arşiv kayıtlarında gerekse litaretürde, Dünbüllü Hacı Bey'den sonra Erzurum Sancağı'na başka bir sancakbeği'nin tayin edildiğine raslıyamadık. Alaybeylik için Bk. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 12.321 (Mühimme Defteri) vr. 138/a

33- BATD 205 s. 18-19.

34- BATD 183; BATD 190; BATD 197; Krş. Tabakat, Ayn. yr.; Peçevi, I. s. 191

35- BATD 183 ve 190, muhtelif sahifeler.

36- BATD 205 s. 19

yanındaki kule yakınında bir köhne kârgir ev, Erzincan kapısında kârgir bir ahır ile Kırk-değirmenler diye anılan değirmenlerden iki değirmen onun bilinen mülkleridir. (37). Ferhad Paşa da şüphesiz bu mülkleri mâmur ve işler hale getirmek için almıştır. Fakat onun bunlardan ne kadarını mâmur ve işler hale getirdiği açıklanmamıştır. Beğlerbeğilerden başka diğer ileri gelenlerden Şarkî-Karahisar Alaybeyi Mehmed veled-i Abdullah ile Erzurum Kal'esi dizdarı Hamza veled-i Hızır'ın da Erzurum'da "ber vech-i kadimlik" birer çiftlikleri bulunuyordu (38).

Bu bilgileri, Erzurum Sancağı'nın, Ferhad Paşa devrinde, yapılan Arazi ve Vergi tahririnden öğreniyoruz. Bu tahrir, Erzurum Beğlerbeyliği Timarları Kethüdası Hacı Mirza bin Mehmed tarafından yürütülmüş ve Gurre-i R. evvel 947/6 Temmuz 1540 tarihinde bitirilerek, "Mufassal Defter" halinde tanzim edilmiştir (39). Bu defterden, bu tarihte Erzurum Sancağının, Nefs-i Erzurum, Karaz, Geçik, Tekman, Karaş-Kuli, Cinis, Şoğayn, Serçeme, Çermeli ve Ovacık olmak üzere on nahiyeden, buna karşılık Erzurum şehrinin ise 27 mahalleden ibaret olduğunu anlıyoruz. Diğer taraftan, defterin mahalleler kısmında yapılan bir açıklamada, Erzurum'da henüz vergi veren halk toplanmadığından, (şehrin) eski mahalleleri (bu) yeni deftere kaydedilmek suretiyle halkın, gelip kale içinde ve varoşlarda oturduktan sonra, bunların, defterin başında açıklanan kanun-nâme hükümlerine göre, hukukları korunacağı ve vergilerinin havass-ı hümayûn eminleri tarafından alınacağı" emredilmiştir (40).

Yukarıda belirtildiği gibi Erzurum, bu defterde, eskinden beri mevcut olan 27 mahalle olarak gösterilmiştir. Bunlar: 1- Kale içinde, Kân-kapısı, 2- Mirza Mehmed mescidi, 3- Kırk çeşme, 4- Sergerdan-depesi, 5- Erzincan-kapısı, 6- Ahi Ayvad (?), 7- Tabbağan, 8- Yakutiye, 9- Kara-kilise, 10- Tebriz-kapısı, 11- Haydar-Hâne, 12- Cami-i kebir, 13- Mekeç-oğlu, 14- Hasan-Şeyh zaviyesi, 15- Kale dışında, Melik Saltuk zaviyesi, 16- Ethem-Şeyh, 17- Şeyh-Süle (Bula?) 18- Alaca -kilise, 19- Mansure (?) 20- Sülûk (41), 21- Baba-Kulu zaviyesi, 22- Kalem-oğlu zaviyesi, 23- Hasan-Basri zaviyesi, 24- Kılıç-Derviş zaviyesi, 25- Abbas- Derviş zaviyesi, 26- Mehdî-zaviyesi,

---

37- BATD 205 s 18-19

38- Ayn. Def. s. 19

39- BADT 205 s. 1

40- Ayn. Dft. s. 1 ve 19;

41- -17 ve 19 uncu mahalleler Konyalı (Ayn eser s. 63) tarafından Şeyh Bula ve Mensure olarak okunmuştur. Midhat Sertoğlu (XVI. Yüzyılda Erzurum, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 8 (Mayıs 1968) s. 78-80) ise 17. mahalleyi Konyalı gibi, fakat 19. ve 20 mahalleyi Sungur ve Selik (metinde SLVK şeklindedir) olarak okumuştur

27-Ak-Şeyh zaviyesi mahalleleridir(42). Bu mahallelerden Erzincan-kapısı, Tebriz-kapısı, Haydar-Hane, Hasan-Basri zaviyesi, Baba-Kulu zaviyesi, Kılıç-Derviş zaviyesi mahalleleri 1520 tarihinde de mevcut idi. Ancak, Gez-kapısı, Ziyad-oğlu ve Ahi Pir Mahmud mahalleleri 1520 tarihinde mevcut olduğu halde (43), bu yeni tahrirde gösterilmemiştir. Yukarıda görüleceği üzere bu 27 mahalleden on ikisinin zaviye, ikisinin şeyh ve üçünün cami, meccid ve medrese adları ile anılması dikkati çekmektedir. Bu durum, şehrin eski karakteri yanında, o devirde Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü iskân politikasından ileri geldiği yukarıda açıklanmıştır.

Adı geçen 27 mahallenin vergi hasılatı 16.350 akçe olarak gösterilmiştir. Bu hasılât, mahalleler civarında çiftlik ve zeminlerde yetiştirilen mahsul ile bunlara bağlı vergiler idi. Bu vergilerin yapılan dökümü şöyledir: 16 çift (50 şer akçeden) 800 akçe, Hınta (Buğday) 1.500 kile (kilesi 5 akçeden) 7.500 akçe, Şair (Arpa) 800 kile (3'den) 2.400 akçe, ... (okunamadı) 300 kile (3'den) 900 akçe, Sekerek 20 kile (5'den) 100 akçe, Nohut 10 kile (5 'den) 50 akçe, Mercimek 5 kile (5'den) 25 akçe, Bakla 5 kile (5'den) 25 akçe, Resm-i bostan 550 akçe, Resm-i kovan 500 akçe, Resm-i tapu 1.000 akçe, Resm-i deşt-i bâni (kır bekçisi vergisi) 300 akçe, Bad-ı Hava (Cinayet, evlenme ve hayvan zararı cerimesi v.s.) 2.200 akçe olmak üzere 16.350 akçe tutuyordu (44). Bu hasılât, yukarıda görüldüğü gibi, 1520 yıllarındaki hasılâttan 1.350 akçe fazladır. Şehrin aşağıda görülen diğer vergi gelirlerinin padişah haslarına kayıd edildiğini sanıyoruz (45). Bunlar, sanayi ve ticarete ait vergilerden Mumhâne ve bir nevi belediye vergisi (kabban, ihtisap ve ihsariye: Tartı, pazar vergisi ve esnaftan alınan cezalar) olarak 2.000 akçe, damga vergisi 5.000 akçe, Boyahâne vergisi olarak 5.000 akçe ve Erzurum Kalesi muhafızlarından ölenlerin veya azledilenlerin kalan maaşları olarak 8.000 akçe olmak üzere cem'an 20.000 akçe tutuyordu (46). Bu duruma göre Erzurum şehrinin toplam vergi geliri 36.350 akçeyi buluyordu (47).

Şehrin bu gelişmesine paralel olarak 1543 ten sonra tekrar ortaya çıkan Gürcü ve İran tehlikesine karşı, beğlerbeğilerin de Erzurum'da oturmaları emredilmiştir. Ancak Beğlerbeği Ali Paşa'nın "bu diyarlar yeni şenlenmiştir (halkın) ziraatleri ancak kendilerine yeter, çok fazla kışlık yer olduğu için halkın ziyade huzursuz olacağı"nı bildirmesi üzerine, evvelki emir kısmen

---

42-BATD 205 s. 15-18

43- bk. Not 20

44- BATD 205 s. 18

45- Bu mahalleler hasılâtının nereye hasıl kaydedildiği belirtilmediği için, biz bunun 1520 de olduğu gibi, padişah haslarına ait olduğunu sanıyoruz..

46- BATD 205 s. 20; BATD 197 s. 2

47- Bu tarihlerde beğlerbeğinin oturduğu Bayburd'un durumu ise şöyle idi: 926/1520 tahririne göre burada 9 mahalle, 572 hane 368 bekâr bulunuyordu. Buna karşılık şehirden damga vergisi olarak 24.300 akçe, ihtisab olarak 7.000 akçe, boyahâne vergisi olarak da 32.000 akçe alınıyordu. Toplam olarak şehrin vergi geliri 63.300 akçeyi buluyordu (BATD 378 vr. 416/b). 1530 tarihinde ise, bu durum değişmemiştir (BATD 154 s. 1).

tâdil edilerek kendisine “bundan sonra dağları ve yolları kar tutuncaya ve yolları kapayınca kadar Erzincan’a gitmemesi, baharda ise, kar aiacalanıp, yollar açılmadan acele Erzurum’a gelip oturması ve bunun her yıl böylece devam etmesi, memleket muhafazası ve halkın refahı için gerekli olduğu” bildirilmiştir. “Ancak Kullar Ağası ile kuilar ve Erzurum Alaybeyi’nin daima Erzurum şehrinde yazlamaları ve kışlamaları” emredilmiştir(48). Bu durumun, İran harplerinin ön plâna geldiği, 1548 yılına kadar devam ettiği, fakat bu tarihten sonra artık beğlerbeğilerin de yaz kış Erzurum’da oturduğunu sanıyoruz. Diğer taraftan, bu harpler sebebi ile ,Erzurum Kal’esi’ndeki azep ve mustahfız sayısı artırılmış, 1540 yılında olduğu gibi, bu yeni gelen kullar, hisar-eri ve azeblerin paraları ile sahipsiz yerlerden arsa aimalarına ve kal’e içinde evler yapmalarına müsaâde edilmiştir(49).

Beğlerbeğilerin Erzurum’da oturmalarından sonra, buraya daha fazla önem verildiği ve bizzat Kanunî Sultan Süleyman’ın, şehrin temizliği ile ilgilendiği, “südde-i saadetimde şöyle duyuldu ki Erzurum Kal’esi içine bazı kimseler süprüntü döküp, ekseri yerleri mezbele-hâne olup, bu sebebden şehrin içi ve kal’enin etrafı pis olup zarardan hali değil imiş, buyurdum ki anun gibi süprüntü ve mezbeleleri taşıtırıp şehirden harice iletirip gereği gibi (sebeb olanları) tekrar uyarıp bundan sonra şehir içine bir ferde süprüntü ve mezbele kodurmayıp (şehri) temiz tuturasın. İnat edenleri sindiresin” diye, beğlerbeği Ayas Paşa’ya gönderilen fermanan anlaşılmaktadır (50).

Böylece temizliğe varıncaya kadar bütün şartların yaratılması ile şehir sür’atle gelişmiş ve buraya yeni halk kitleleri gelip yerleşmeye başlamıştır.

D- ŞEHRİN İLK SAKİNLERİ VE TAHMİNİ NÜFUSU

1520 yılında, Erzurum’da çok az sayıda da olsa, kimlerin oturduğunu bilemiyoruz. Buna karşılık, 1540 tarihinde, şehrin bir kısım sakinlerinin isimlerini tesbit edebiliyoruz. Bu seneye ait tahrir defterinde, Erzurum’un mevcut 27 mahallesinden sadece 5 inin vergi veren sakinleri gösterilmiştir. Ancak, biz, bu ve diğer bir tapu defterine istinaden, Erzurum’un daha birçok mahallesinde vergiden muaf kimselerin oturduğunu tahmin ediyoruz. Hangi mahallelerin meskûn olabileceği aşağıda yeri gelince gösterilecektir. Bu hususta, İbrahim Hakkı Konyalı eksik ve yanlış bilgi ver-

---

48- Erzumum Beylerbeği Ali Paşa’ya, 17 Zilhicce 951/1 Mart 1545 tarihli hüküm. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 12.321 (Mühimme Defteri) vr. 138./a

49- 15-21 C. evvel 957 1-7 Haziran 1550 tarihli Ruus kayıtları BA.KPT (Kepeci Tasnifi) 209 s.56 ve 60

50- BA. Ali Emiri Tasnifi, Kanunî Süleyman Nr. 170 Tarih: Evail-i R. âhır 963 Şubat 1556

miş (51), "XVI. asırda Erzurum" adlı makalesinde Mithat Sertoğlu (52) ise, mahallelerin isimleri ile bunlardan beş mahallede 21 şahsın oturduğunu yazmakla yetinmiştir. Defterde meskûn olarak gösterilen, 5 mahalleden Kân-kapısı, Mirza Mehmed mescidi ve Cami-i kebîr mahallelerinde sipahi-zâdeler, Kırk-çeşme mahallesinde ise seyyidlerle beraber bir sipahi-zâde, Tebriz-kapısı mahallesinde ise ziyet-keşler (53) oturuyordu. Bu mahallelerde oturanların isimlerini şöyle tesbit ediyoruz: Kân-kapısı mahallesinde hepsi sipâhi-zâde, Ali veled-i Hasan, Fethullah veled-i Ali, Hasan birader-i Fethullah, Emrullah veled-i Ali, Dede veled-i İskender olarak beş, Mirza Mehmed mescidi mahallesinde yine hepsi sipahi-zâde, İbrahim veled-i Musa, Budak veled-i Hüseyin, Musa veled-i Abdullah, Şeyh Gâyip veled-i İvaz, olarak dört, Kırk-çeşme mahallesinde sipahi-zâdelerden, Minlâ (Molla) Saidî veled-i Minlâ Nîmed (?), seyyidlerden, Seyyid- Kulu veled-i Seyyid Musa(?), Seyyid Bünyad veled-i Seyyid Dede, Seyyid Murad veled-i Seyyid Mehmed olmak üzere dört, Tebriz-kapısı mahallesinde hepsi "ziynet-keş" ve Koyun-Abdal'ın oğulları olan Sınan Derviş, Derviş Ahmed, Derviş Mahmud, Derviş Hüseyin ve Derviş Hasan olmak üzere beş, Cami-i kebîr mahallesinde hepsi sipahi-zâde, Musa veled-i Hamza, Saidî (Seydî ?) birader-i Musa, Abdi birader-i Musa olmak üzere üç şahıs kaydedilmiştir (54). Böylece, meskûn olarak görülen 5 mahallede, 13 ü sipahi-zâde, 5 i ziyet-keş, 3 ü seyyid olmak üzere, ceman 21 şahsın vergi verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Erzurum'un bütün mahallelerinin sonuna bunların verdikleri verginin toplamı yazıldıktan sonra, bu verginin, daha yukarıda açıkladığımız, dökümü yapılmıştır. Bu dökümde 16 "çift resmi" verildiği görülmektedir. Bundan, 16 ailenin ziraatle meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Her halde Koyun-Abdal'ın bir nevi san'at ile uğraşan beş oğlu "çift vergisi" vermiyorlardı.

1540 tarihli iki defteri iyi incelemedikleri anlaşılan İbrahim Hakkı Konyalı ile Mithat Sertoğlu'nun belirttikleri gibi, bu tarihte Erzurum, 21 aileden ibaret değil idi. Nitekim, Hasan-Basri zaviyesi şeyhi Davud veled-i Hasan, Ebu İshak Kazrûnî zaviyesi şeyhi Seyyid Şeyh Han (Can) veled-i Seyyid Kasım, Kılıç-Derviş zaviyesi şeyhi Bayram Şeyh, Abbas-Şeyh zaviyesi şeyhi Derviş Seydi Ali, Mehdi Şeyh zaviyesi şeyhi Derviş Han (veya Can) Ahmed veled-i Anî Meh-

51- Aynı. Eser. s. 63; Konyalı'nın bu eserinin dış tenkidi Şerafettin Turan tarafından (Erzurum'la ilgili yeni yayınlar, Atatürk Üniversitesi Yıllığı, (1962) Ankara 1963 s. 197-204) yapılmıştır. Bunun gibi, iç tenkidinin yapılması için, sadece bu makalenin konusu ile ilgili kısımlarında yüzlerce hata ve eksikliklerin olması sebebi ile, ayrıca bir makale yazmak gerekir. Bu sebeple, Konyalı'nın adı geçen eseri, ilgili de olsa zaruret olmadıkça kaynak olarak gösterilmemiştir. Esasen yazarın kullanmış olduğu vesikalar tarafımızdan görülerek notlarda gösterilmiştir.

52- bk. Not 41

53- Bu kelimeyi Konyalı (Ayn. Eser. Ayn. yer.) "zenbil-keş" olarak okumuştur.

54- BATD 205 s. 15-18

med (55) olmak üzere 5 şeyh ile, 1540 tarihli Erzurum vakıf defterine göre Erzurum'da faaliyette olan Sultan Melik Saltuk zaviyesinin 6, Seyyid Abdurrahman Cebeli zaviyesinin 1, Haydar-Hâne zaviyesinin 3, bu zaviyenin "Muallim-Hâne"sinin 2 (muallim ve halife), Cami-i kebir'in 12, Hand-Hatun medresesinin 8, Yakutiye medresesinin 8, Ahmediye medresesinin 3, olmak üzere cem'an isimlerini tesbit edemediğimiz, 42 vazifelisi (Şeyh, imam, hatip, mütevellî v.s.)nin (56) de Erzurum'da oturdukları muhakkak idi. Bu sayıya, aynı defterde, ne kadar vazifelisinin bulunduğu yazılmıyan Ak-Şeyh zaviyesi ile Erzurum'da mevcut yukarıda gösterilen üç medresede okuduğu belirtilen talebeleri de ilâve etmek gerekir.

Diğer taraftan şehir dahilinde "ber vech-i kadimlik ve ber muceb-i hüccet-i şerriye" ile çiftlik ve zeminlere tasarruf edenlerden Veli bin İsmail evlâdından Mevlânâ Pir Ali (57) ve Mevlânâ Hüsam ve Mevlâna Habib adlarındaki şahısların da Erzurum'da oturmaları gerekir. Çünkü bu şahısların Erzurum'da, kal'e dışında, 120 kilelik yerleri, yine kal'e dışında, Ak-Şeyh ve Ethem-Şeyh zaviyeleri yakınında bir değirmen zemini, Dede Tamı adı ile meşhur Kasım bin Müfid Şah zemini (bu zemin Kasım bin Müfit Şah tarafından Veli bin İsmail evlâdına vakfedilmiştir), yine şehirde 4 kilelik yoncalık zemini, üç dükkân zemini ve 5 aded Veli bin İsmail Hanları zeminleri vardır. Bu şahısların ayrıca Nefs-i Erzurum Nahiyesi'ne bağlı Kara-Hanege Köyü'-nde de bir çiftlikleri bulunuyordu (58). Yine 1540 tarihli Erzurum tevcihat defterinde, yukarıda adı geçen Molla Hüsam'ın oğlu İbrahim'in Karaş-Kulu Nahiyesi'ne bağlı Tuzcu-Kendi diğer adı ile Müşk-Venk Köyü'nün malikâne hissesine sahip olduğu görülmektedir (59). Bu üç şahıstan başka, Erzurum Kal'esi dizdarı Hamza veled-i Hızır ile Mehmed veled-i Tur-Ali, Kasım veled-i Ahmed, Şir-Merd veled-i Abdullah ve Hızır veled-i Hasan (60)'ın da Erzurum da çiftlik ve zeminleri bulunuyordu (61). Bu sonuncuların Erzurum Kal'esi mustahfızlarından veya gönüllülerinden olduğunu ve şehirde oturduklarını sanıyoruz.

Yukarıda ayrı ayrı tesbit edilen şahıslar ile vazifelileri, dizdar ve kal'e kethüdası hariç, toplayacak olursak, 1540 tarihinde Erzurum'da en aşağı 76 hanenin bulunduğu anlaşılır. Her haneyi, takriben, 5 kişi kabul edecek olursak, şehrin, kal'ede oturan mustahfız, azab ve gönüllüler haricinde, nüfusunun 380 olduğu meydana çıkar. Bu sayıya Erzurum Kal'esi'ndeki hi-

55- Ayn. def. s. 22-24 ve 30

56- BATD 199 s. 5 vd.

57- Bu şahsın mezarının Tuzcu-Kendi Köyü'nde olduğunu söyleyen A. Şerif Beygu (Ayn. eser. s. 171) Pir Ali'yi dedesi Molla Veli ile aynı şahıs zannetmiştir.

58- BATD 205 s. 24 ve 30

59- BATD 197 s. 67 ; Krş. Beygu, Ayn. yer.

60- Hızır veled-i Hasan'ın zeminlerinden biri Ak-Şeyh zaviyesi yanında, diğeri ise, Erzurum Kal'esi Kethüdası Mustafa'nın, yerini bilemediğimiz, yoncalığı yanında gösterilmektedir BÂTD 205s. 109

61- Ayn. dft. Ayn. yer.

sar-eri, azeb ve gönüllüleri de ilâve etmek suretiyle şehrin nüfusunu aşağı-yukarı tesbit edebiliriz. Ne yazık ki, şimdiye kadar tasnif edilen arşiv vesikaları arasında, Erzurum Kal'esinin Kullar Ağası, Gönüllüler Ağası, Dizdarı, kal'e ve kullar kethüdaları haricinde , muhafızlarının miktarını toplu bir halde gösteren bir vesikaya rastlıyamadık (62). Her ne kadar, İbrahim Hakkı Konyalı (63), Başbakanlık Arşivi'ndeki 197 numaralı Tapu Defteri'ne istinaden, 1540 tarihinde, Erzurum Kal'esi'nde bir kethüda idaresinde 364 asker olduğunu söylüyorsa da, onun bahsettiği defterde (s.1), kethüda, Erzurum Defter Kethüdası olup, 364 askerin de 251 'i tımarlı sipahi, 113'ü ise cebelüyan-ı ekrad olup, bu tımar sahiblerinin şehirde değil köylerde oturdukları bilinmektedir (64). 1548, 1552 ve 1554 yıllarındaki İran harpleri sebebi ile Erzurum Kal'esi'ndeki asker sayısı artırılmış, bu arada, buraya "yeni-çeri"ler de yerleştirilmiştir (65). Fakat, İran ile yapılan 1555 "Amasya Antlaşması"ndan sonra, Erzurum Kal'esi'ndeki bir kısım asker hudud kal'elerine sevk edilmiştir (66). Biz, 1556 tarihli bir vesikadan Erzurum Kal'esi'nde en azından, her biri onar nefer olmak üzere elli bölük kullar yani azeb ve mustahfız olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz. (67). Gerçekten, 1563 tarihli diğer bir vesikadan da, her biri üçer oda (her oda ortalama onar azeb)dan teşekkül eden beş "riyaset"te en azından 150 azeb bulunduğu anlaşılmaktadır. (68). Diğer taraftan bu hudut kal'esinin mustahfız sayısının ise, 400'den aşağı olamayacağı, Kemah, Erzincan, Bayburd ve İspir kal'elerinin mustahfız ve azeb sayılarını(69 dikkate alarak tahmin edebiliriz. Böylece Erzurum Kal'esi'nde 500 'den fazla mustahfız ve azebden müteşekkil kulların bulunduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda hisar-eri ve mustahfızlarla birlikte gönüllülerin de kal'e içinde evler yaptırılmakta olduğunu söylemiştik. Bu tarihlerde Erzurum Kal'esindeki gönüllülerin mevcudu hakkında hiçbir vesikaya rastlıyamadık. Ancak sayıları değişmeyen bu teşkilâtın başında "Gönüllüler Ağası" bulunduğunu biliyoruz. Herhalde bunların sayıları da 300'den aşağı değil idi.

62- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki, binlerce vesikadan ibaret olan, "kal'eler tasnifi" tarandıktan sonra Erzurum Kal'esinin ilk devirlerindeki asker sayısı bulunabilir.

63- Ayn. Eser, s. 62

64- Sipahilerin ayrı ayrı hangi köylerde oturduğu hk. bk. Ayn. Dft. s. 6 vdd.; Ekrad Cebelülerinin oturdukları köyler için bk. BATD 205 s. 108 vdd.

65- Tabakat, vr. 351/a

66- Bunlardan 200 ünün Ardahan'a gönderildiği hk. bk. BAKPT 219 s. 183

67- Erzurum'da 49. Bölük'de Hüseyin (BAKPT 215. s. 62); Diğer bir vesikada Erzurum Kullarının 800 nefer olduğu (BA MD 4 s. 49, 18 Receb 967/4 Nisan 1960) belirtiliyorsa da, bunların bir kısmının Oltu, Ardahan ve Hasankale'sinde oturdukları görülmektedir.

68- BAKPT. 218 s. 6

69- 926/1520 yılında, Kemah Kal'esi'nde, 416 mustahfız 298 azeb olarak, 714 muhafız (BATD 387 vr. 297/a), Bayburd Kal'esinde, 298 mustahfız 99 azeb olarak, 397 muhafız (Ayn. Dft. v416/a), İspir Kal'esi'nde ise, sadece-mustahfız olarak 128 muhafız (Ayn dft. vr. 428/b) bulunuyordu. 1568 yılında ise, Kemah'da, 164 muhtahfız (17 bölük) 72 azeb (3 riyaset) olarak, 236 muhafız (BATD 468 s. 472 vdd.), Erzincan'da, 92 mustahfız (7 bölük) 22 azeb olarak, 114 muhafız (Ayn. Dft. s. 394 vdd.) Bayburd'da, 133 muhtahfız 451 azeb olarak, 186 muhafız (Ayn. Dft. s. 230 vdd.) bulunuyordu.

O devirde, mustahfız ve azeblerin evlenememelerine karşılık, gönüllülerin evlenebildiklerini(70) hesaba katarak ve Erzurum gönüllülerinden en az üçte ikisinin evli ve ailelerinin de Erzurum'da oturduklarını düşünerek, şehirde aileleri ile birlikte 1.100 gönüllü, 500' den fazla mustahfız ve azebden ibaret kullar olmak üzere, 1.600 den fazla asker ve asker ailesi oturduğunu tahmin ediyoruz. Bu rakama yukarıda tahmini olarak tesbit ettiğimiz 380 sivil halkı, beğlerbeği ve kullarını, beğlerbeğilik merkez teşkilâtında çalışan personeli, kadı ile kadılık personelinin, havass-ı hümayun (padişah hasları) emini ile yardımcılarını, mumhâne ve boyahâne gibi işletmelerde çalışan işçileri ve nihayet medreselerde okuyan talebeleri de ilâve etmek gerekir. Netice olarak diyebiliriz ki 1540-1555 yıllarında, Erzurum şehrinin nüfusu 2.000 ilâ 3.000 arasındadır. Nitekim, yukarıda görüldüğü gibi, bu tarihlerde, Erzurum'da, ova halkının da ihtiyaçlarını karşılayan, en azından 150 dükkânın faal durumda olması bunu doğrulamaktadır.

1540 yılında, bölgede yürürlükte olan Uzun Hasan Kanunu(71) yerine, halkın isteği ile, Rum(Osmanlı) Kanunu'nun tatbikata konulmasından(72) sonra, yeni halk kitlelerinin şehre gelmesi üzerine, Erzurum'un daha da kalabalıklaştığı ve bu müddet içinde, Osmanlı fethinden beri, ancak 1540 tarihinde ova köylerinde meskûn olan fakat şehirde görülmeyen Ermenilerin de tekrar şehre gelip yerleştikleri, XVI. asrın sonlarına doğru yapılan tahrirden anlaşılmaktadır (73).

70- bk. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devlet Teşkilâtından Kapu Kulu Ocakları, Ankara 1943 İndeksine bk.

71- Bunun için bk. Barkan, Ö.L., Osmanlı Devrinde Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'e ait kanunlar, Tarih Vesikaları (1941) 91-105 ve 184-197; bu dergide yayınlanan kanun nâmeler, Ö. L. Barkan tarafından "XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları. I. Kanunlar, (İst 1943)" adlı eserinde de neşr olunmuştur.

72- BATD 205 Giriş ve Erzurum Kanun-nâmesi s. 4-13; Nşr. Barkan, Kanunlar, s. 63 vd.

73- Krş. BATD 387 göst. yerl.; BATD 205; Ankara Tapu Kadastro Genel Md. Kuyud-u Kadime Arşivi TD 41 ve Midhat Sertoğlu Ayn. Mkl.